मराठवाडा मुक्ती आंदोलनातील महिलांचे योगदान : एक सविस्तर अभ्यास

बॉबी विद्या अशोकराव भुसावळे
एम.ए. (इतिहास), सेट/नेट
नांदेड, महाराष्ट्र राज्य

गोषवारा

१९४७ मध्ये भारतीय स्वातंत्र्यानंतर मराठवाडा निजामाच्या राजवटीतून मुक्त करणाऱ्या मराठवाडा मुक्ती आंदोलनातील महिलांच्या सहभागाचे सविस्तर विश्लेषण या संशोधन पत्रात दिले आहे. या लढ्याचे राजकीय आणि लष्करी पैलू सुप्रसिद्ध असले तरी, महिलांच्या भूमिकेला तितकेसे अभ्यासपूर्ण लक्ष मिळालेले नाही. या पत्रात सामाजिक-राजकीय पार्श्वभूमी, महिलांना सहभागी होण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या प्रेरणा, त्यांचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष योगदान, त्यांनी सहन केलेले त्याग आणि त्यांच्या सहभागाचा दीर्घकालीन परिणाम यांचा आढावा घेण्यात आला आहे. हे सुप्रसिद्ध आणि कमी ज्ञात महिला कार्यकर्त्यांना देखील अधोरेखित करते, महिलांचा सहभाग हा पूरक नसून चळवळीच्या यशासाठी केंद्रस्थानी होता यावर भर देते.

कळीचे शब्द

मराठवाडा मुक्ति आंदोलन, महिलांचा सहभाग, निजाम शासन, महाराष्ट्राचा इतिहास, लिंग आणि स्वातंत्र्य संघर्ष

प्रस्तावना

भारताला *१५ ऑगस्ट १९४७* रोजी स्वातंत्र्य मिळाले, परंतु तत्कालीन हैदराबाद संस्थानाचा भाग असलेला मराठवाडा प्रदेश स्वतंत्र भारतात विलीन झाला नाही. निजामने स्वतंत्र राहण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे मराठवाड्याच्या जनतेला अजूनही गुलामगिरीची बेडी सोसावी लागली. या परिस्थितीने जनतेत असंतोष निर्माण केला [1]आणि **"मराठवाडा मुक्ती आंदोलन"** या स्वरूपात तीव्र लढा उभा राहिला. या आंदोलनाच्या मुळाशी फक्त राजकीय संघर्ष नव्हता, तर तो सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक संघर्षही होता. मराठवाड्यातील जनता जातीभेद, धार्मिक दडपशाही, शिक्षणावरील निर्बंध आणि आर्थिक शोषणामुळे त्रस्त झाली होती. समाजातील दुर्बल घटकांबरोबरच महिलांवर या दडपशाहीचा सर्वाधिक परिणाम होत होता. बालविवाह, पडदा प्रथा, निरक्षरता, आर्थिक परावलंबित्व या कारणांमुळे महिलांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. पण जेव्हा स्वातंत्र्याचा आणि न्यायाचा प्रश्न उभा राहिला, तेव्हा महिलांनी पारंपरिक बंधने झुगारून टाकली आणि या आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांचा सहभाग केवळ पूरक नव्हता, तर आंदोलनाच्या यशासाठी अत्यंत आवश्यक होता. त्यांनी शस्त्रहाती लढा दिला, भूमिगत कार्यकर्त्यांना आश्रय दिला, अन्न-औषध पुरवले, जनजागृती केली आणि आपल्या कुटुंबासह प्राणांची आहुती दिली. या संशोधन निबंधाची मांडणी करताना या आंदोलनातील महिलांचे योगदान केवळ ऐतिहासिक घटक म्हणून नव्हे तर सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. महिलांनी या लढ्याद्वारे स्वतःचे राजकीय अस्तित्व अधोरेखित केले. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण, राजकारण व सामाजिक क्षेत्रात महिलांचा उदय ही या योगदानाचीच फलश्रुती आहे. म्हणूनच या निबंधाचा उद्देश केवळ मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाचा इतिहास सांगणे नाही, तर त्यातील महिलांच्या भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन करणे हा आहे. त्यांचा सहभाग हा प्रेरणादायी आहे आणि आजच्या पिढीसाठी तो लिंगसमानतेचा आणि सामाजिक न्यायाचा आदर्श ठरतो.

[1] Maharashtra Gazetteers Department, Marathwada Mukti Sangram: Official Report (1997).

निजामशाहीतील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करताना निजामशाहीतील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण अत्यावश्यक ठरते. या परिस्थितीनेच लोकांच्या असंतोषाला खतपाणी घालून आंदोलनाची बीजे रोवली.

१) सामाजिक परिस्थिती:-

निजामशाहीत समाजव्यवस्था अन्यायकारक व दडपशाहीची होती. हिंदू बहुसंख्य असूनही शासनसंस्था मुस्लीम अल्पसंख्याकांच्या वर्चस्वाखाली होती. शिक्षणाची साधने मर्यादित होती. मराठवाड्यात मराठी भाषेचे शाळा-महाविद्यालये अल्प प्रमाणातच होती[2], त्यामुळे लोकांना शैक्षणिक संधी नाकारल्या गेल्या. सामाजिक स्तरावर जातिव्यवस्था व अस्पृश्यता अजूनही प्रबळ होती. खालच्या जाती व वंचित घटकांना मूलभूत हक्क नाकारले जात. रझाकारांच्या अत्याचारामुळे स्त्रिया व सामान्य नागरिक असुरक्षिततेच्या छायेत जगत होते. सार्वजनिक जीवनात स्वातंत्र्य नव्हते, त्यामुळे सामाजिक असंतोष सातत्याने वाढत गेला.

२) आर्थिक परिस्थिती :-

निजामशाहीतील आर्थिक परिस्थिती दारिद्र्यग्रस्त व असमान होती. शेती हा मुख्य व्यवसाय असला तरी शेतकरी कर्जबाजारी, भूमिहीन व रयतवारी अन्यायाने त्रस्त होते[3]. जमीनदार व दरबारी सरदार शेतकऱ्यांचे शोषण करीत. करप्रणाली अन्यायकारक होती. रयतेवर जड कर लादले जात, तर उच्चवर्गीयांना सूट मिळत असे. औद्योगिक विकास अपुरा राहिला. रोजगाराच्या संधी कमी होत्या, परिणामी लोकसंख्येचा मोठा भाग दारिद्र्याच्या खाईत अडकला होता. महिलांची आर्थिक स्थिती अधिकच दुर्दैवी होती. बहुतेक स्त्रिया शेतीकाम, जनावरांचे पालन किंवा घरकाम यांत गुंतलेल्या असूनही त्यांना स्वतंत्र आर्थिक अधिकार नव्हते.

३) राजकीय परिस्थिती :-

निजामशाहीतील राजकीय वातावरण लोकशाहीविरोधी व केंद्रीभूत होते. निजाम हा सर्वोच्च शासक असून सर्व सत्ता त्याच्याकडे केंद्रीत होती. प्रजेच्या हिताचे निर्णय घेण्यासाठी लोकप्रतिनिधी संस्थांना स्थान नव्हते.

---

[2] Government of Maharashtra, Gazetteers Department (1997), p. 112.
[3] Kharat, Shankarrao, Hyderabad Mukti Sangram – Ek Abhyas (1987), p. 54.

मराठवाड्यातील जनतेला भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील विचार व मूल्ये स्वीकारण्यावर निर्बंध होते. राष्ट्रीय चळवळीतील नेत्यांचे साहित्य व प्रचार बंदी घालून दडपले जात. रझाकार संघटनेच्या माध्यमातून प्रजेला दहशतीखाली ठेवले जात होते. आंदोलनात सहभागी होणाऱ्यांवर कठोर कारवाई केली जाई, कैद, छळ व लुटमारीचे प्रकार वाढले[4]. महिलांच्या सहभागाला तर अधिकच बंधने होती. सार्वजनिक जीवनात स्त्रियांचा आवाज दाबण्यात आला, परंतु या दडपशाहीला न जुमानता त्यांनी संघर्षाचा मार्ग निवडला.

सामाजिक असमानता, आर्थिक शोषण आणि राजकीय दडपशाही या तिहेरी संकटांनी मराठवाड्यात असंतोष उफाळून आला. या परिस्थितीविरुद्धचा संतापच पुढे जनतेला स्वातंत्र्याच्या संघर्षात उतरवणारा ठरला. विशेषतः महिलांनी या प्रतिकूल परिस्थितीतूनच आंदोलनाची प्रेरणा घेतली आणि मुक्तीसाठी लढा उभारला. निजामशाहीतील महिलांना समाजातील निर्णय प्रक्रियेत स्थान नव्हते. शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक जाणीवा मर्यादित होत्या. तथापि, स्वातंत्र्यलढ्याच्या वाऱ्याने या बंधनांना छेद दिला. महिलांनी शिक्षणासाठी आवाज उठवला. सामाजिक अन्यायाविरुद्ध विरोध दर्शविला आणि आंदोलनाच्या माध्यमातून स्वतःची ओळख निर्माण केली.

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाची सुरुवात व टप्पे

भारताला *१५ ऑगस्ट १९४७* रोजी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही हैदराबाद संस्थानातील मराठवाडा प्रदेश निजामशाहीच्या ताब्यात राहिला[5]. निजाम उस्मान अली खान याने भारतात विलीन होण्यास नकार दिल्याने मराठवाड्याच्या लोकांमध्ये असंतोष वाढला. स्वराज्याची आस असलेल्या जनतेने संघटित लढ्याचा मार्ग स्वीकारला. या आंदोलनाची सुरुवात विविध टप्प्यांतून झाली:

१) शांततामय आंदोलनाचा टप्पा : सुरुवातीला कार्यकर्त्यांनी सभा, मोर्चे आणि सत्याग्रह आयोजित करून निजामशाहीविरुद्ध आपला विरोध व्यक्त केला.

२) सांस्कृतिक जनजागृतीचा टप्पा : कीर्तन, भजने, पोवाडे यांच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची आस गावोगावी पसरवण्यात आली.

३) संघर्षाचा टप्पा : निजामशाही व रझाकारांच्या हिंसाचारामुळे लढा उग्र झाला. भूमिगत कार्यकर्त्यांनी गुप्तपणे शस्त्रसज्ज लढा दिला.

---

[4] Patil V.S.
[5] Marathwada Mukti Sangram – Historical Document Collection

४) अंतिम टप्पा : भारतीय लष्कराच्या *'ऑपरेशन पोलो'* मोहिमेनंतर *१७ सप्टेंबर १९४८* रोजी निजामशाहीचा अंत झाला व मराठवाड्याची मुक्तता झाली. या सर्व टप्प्यांत स्त्रियांनी पुरुषांसह सक्रिय भूमिका निभावली.

महिलांच्या सहभागामागील प्रेरणा

निजामशाहीतील दडपशाही आणि समाजातील विषमता पाहता महिलांना आंदोलनात सामील होण्याची तीव्र प्रेरणा मिळाली. त्यामागे विविध घटक होते:

१) राष्ट्रप्रेम आणि स्वातंत्र्याची आस : भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या विचारांचा प्रभाव मराठवाड्यातील स्त्रियांवरही पडला. त्या पुरुषांसारख्या स्वातंत्र्यासाठी उत्सुक होत्या.

२) कुटुंबीयांचा प्रभाव : पती, भाऊ, पुत्र स्वातंत्र्यसैनिक असल्यामुळे महिलाही लढ्यात सामील झाल्या[i]. घरातील पुरुष तुरुंगात गेल्यानंतर स्त्रियांनी आंदोलनाची धुरा उचलली.

३) अन्यायाविरुद्धचा रोष : निजामशाहीच्या धार्मिक बंधने, कर वसुलीतील अन्याय, रझाकारांचा छळ या सर्वामुळे महिलांचा संताप उसळला.

४) समाजजागृतीची प्रेरणा : समाजातील स्त्रियांनी शिक्षण, स्वावलंबन आणि हक्कांविषयी जागृती करण्यासाठी आंदोलन हे साधन मानले.

अशा अनेक प्रेरणेमुळे मराठवाड्यातील महिलांनी आंदोलनात धैर्याने पाऊल टाकले.

महिलांचे प्रत्यक्ष योगदान

महिलांनी लढ्याला विविध प्रकारे हातभार लावला :-

• शस्त्रसज्ज लढा – काहींनी प्रत्यक्ष बंदूक हातात घेतली.

• गुप्तवार्ता – निजामशाहीच्या सैन्याच्या हालचालींची माहिती कार्यकर्त्यांना पुरवली.

• आश्रय व निवारा – भूमिगत कार्यकर्त्यांना घरात आसरा दिला.

• अन्न व औषध पुरवठा – सततच्या हालचालींसाठी आवश्यक गोष्टी उपलब्ध करून दिल्या.

• आर्थिक योगदान – दागिने, शेती उत्पन्न दान केले.

• जनजागृती – गाणी, पोवाडे, भजने, कीर्तन यांतून जनतेला प्रेरित केले.

जनजागृतीत महिलांचा सहभाग

आंदोलनाला लोकाधार मिळवून देण्यात महिलांच्या जनजागृतीच्या कार्याचा मोठा वाटा होता. गावागावांत त्यांनी सांस्कृतिक माध्यमांतून लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण केली. १) सांस्कृतिक कार्यक्रम : स्त्रियांनी ओव्या, पोवाडे, भजने, कीर्तन या लोकभाषेतल्या माध्यमांतून आंदोलनाचे संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवले.

२) प्रत्यक्ष संवाद : शेतात, बाजारात, विहिरीवर जमलेल्या महिलांनी गुप्त बैठका घेतल्या. त्यातून आंदोलनाच्या बातम्या व प्रेरणा पसरवल्या.

३) शाळा आणि शिक्षण : काही सुशिक्षित महिलांनी मुला-मुलींना गुप्त शाळांत राष्ट्रभक्तीची गाणी शिकवली आणि इतिहास सांगितला.

४) धार्मिक व सामाजिक सोहळे : लग्न, जत्रा यांसारख्या सोहळ्यांतून त्यांनी लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची जागृती केली.

या जनजागृतीमुळे आंदोलन गावोगाव पसरले व स्त्रियांच्या आवाजामुळे त्याला भावनिक आणि सांस्कृतिक बळ मिळाले.

महत्त्वाच्या महिला कार्यकर्त्या

१) **सुभद्राबाई जाधव** - सुभद्राबाई जाधव या मराठवाड्यातील एक प्रमुख महिला स्वातंत्र्यसेनानी होत्या. त्यांना संघटन कौशल्याचा मोठा फायदा होता. त्यांनी अनेक महिलांना प्रेरणा देऊन आंदोलनात सहभागी करून घेतले. निजामशाहीविरुद्धच्या लढ्यात त्यांनी पुरुषांसारखे धैर्य दाखवले. भूमिगत कार्यकर्त्यांना निवारा देणे, गुप्तवार्ता पोहोचवणे आणि सभांचे आयोजन करणे यांत त्यांचा मोठा वाटा होता

२) **कमलाबाई देशमुख** - कमलाबाई या समाजकार्य व स्त्रियांच्या हक्कांसाठी काम करणाऱ्या अग्रगण्य कार्यकर्त्या होत्या. निजामशाहीच्या काळात महिलांना भोगाव्या लागणाऱ्या अन्यायांविषयी त्यांनी ठामपणे आवाज उठवला. त्यांच्या घराचा वापर गुप्त बैठकांसाठी केला

जात असे. त्यांनी अनेक स्त्रियांना संघटित करून जनजागृतीसाठी मोर्चे व सभांमध्ये सहभागी करून घेतले.

३) **अक्काबाई चौगुले** – अक्काबाई चौगुले या एक धैर्यशील महिला कार्यकर्त्या होत्या. त्यांनी निजामशाहीच्या दडपशाहीविरुद्ध आपल्या कुटुंबाचे व जीवनाचे बलिदान दिले. अनेक भूमिगत कार्यकर्त्यांना त्यांनी सुरक्षितता दिली, त्यांच्यासाठी अन्नधान्य व औषधे पुरवली. त्यांच्या त्यागमय जीवनामुळे त्या आंदोलनातील प्रतीक बनल्या.

४) **शांता शेळके** – शांता शेळके या एक नामांकित कवयित्री, साहित्यिक व कार्यकर्त्या होत्या. त्यांनी गाणी, कविता, पोवाडे व साहित्यिक लेखनाच्या माध्यमातून आंदोलनाला भावनिक व सांस्कृतिक बळ दिले. त्यांची लेखनशैली सोपी व प्रभावी असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांनाही आंदोलनाची प्रेरणा मिळाली. **"गाणी आणि साहित्य"** यांच्या माध्यमातून त्यांनी मराठवाड्याच्या मुक्तीची जाणीव समाजात रुजवली.

५) **इतर अज्ञात स्त्रिया** – मराठवाडा मुक्ती आंदोलनातील सर्वात मोठा पैलू म्हणजे *अज्ञात महिला कार्यकर्त्या.* अनेक स्त्रिया आपल्या नावाचा उल्लेखही नको म्हणून कार्यकर्त्यांना आसरा देत, दागिने विकून निधी पुरवत आणि शेतातील उत्पन्न दान करत असत. काहींनी थेट शस्त्रसज्ज लढ्यात सहभाग घेतला तर काहींनी जनजागृतीत. त्यांचे नाव इतिहासाच्या पानावर नाही, पण अज्ञात महिला कार्यकर्त्यांच्या त्यागाशिवाय हा लढा अपूर्ण राहिला असता.

ग्रामपातळीवरील महिलांचे योगदान

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाचा पाया हा गावागावांत उभारलेल्या संघर्षावर आधारित होता. या संघर्षात ग्रामीण महिलांचे योगदान अनन्यसाधारण होते. शहरांतील किंवा उच्चशिक्षित महिलांच्या तुलनेत ग्रामपातळीवरील स्त्रियांची भूमिका अल्पज्ञात राहिली, परंतु वस्तुतः त्यांच्या सहभागामुळेच आंदोलनाला जनाधार आणि टिकाव मिळाला.

प्रथम, ग्रामीण महिलांनी आंदोलनाच्या दैनंदिन कार्यवाहीत थेट सहभाग घेतला. रझाकारांच्या भीतीने पुरुष भूमिगत गेले असताना महिलांनी शेतजमिनीची जबाबदारी सांभाळली आणि त्याच वेळी गुप्त बैठकींसाठी आसरा दिला. अशा प्रकारे घर व आंदोलन दोन्ही क्षेत्रे त्यांनी सांभाळली.

दुसरे, ग्रामपातळीवर महिलांनी संदेशवहन आणि पुरवठा व्यवस्था यांत महत्त्वाची भूमिका बजावली.[6] कार्यकर्त्यांना अन्नधान्य, कपडे व औषधे पुरवणे, गुप्त पत्रे पोहोचवणे आणि शत्रूपासून लपवणे या जबाबदाऱ्या त्यांनी निभावल्या. हे काम अत्यंत धोकादायक असूनही त्यांनी धैर्याने ते पार पाडले.

[6] Oral history records (n.d.).

तिसरे, महिलांनी जनजागृतीच्या साधनांचा वापर करून लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची भावना रुजवली. भजनी मंडळे, कीर्तन, ओव्या, झाडाझडतीच्या प्रसंगात दिलेले धैर्यदायी संदेश या सर्व मार्गांनी त्यांनी गावकऱ्यांना आंदोलनाशी जोडले.[7] या सांस्कृतिक अभिव्यक्तींनी आंदोलनाची चळवळ अधिक लोकाभिमुख बनवली.

चौथे, अनेक ठिकाणी महिलांनी थेट सत्याग्रह आणि मोर्चांत भाग घेतला. रझाकारांच्या अत्याचारांना सामोरे जाताना त्यांनी जीवाची पर्वा न करता स्वातंत्र्याच्या घोषणाबाजी केली. तुरुंगवास भोगणे आणि सार्वजनिक छळ सहन करणे हेही ग्रामीण महिलांनी स्वीकारले.

पाचवे, ग्रामीण महिलांनी आंदोलनाला सामाजिक व मानसिक आधार दिला. आपल्या पती, पुत्र किंवा भावाला गमावूनही त्यांनी आंदोलनाचा आत्मविश्वास ढळू दिला नाही. या त्यागामुळे संपूर्ण समाजाला संघर्षाची प्रेरणा मिळाली.

ग्रामपातळीवरील महिलांचे योगदान हे आंदोलनाच्या **"अदृश्य पण अपरिहार्य"** घटकाप्रमाणे होते. त्यांच्या परिश्रम, धैर्य आणि त्यागाशिवाय मराठवाडा मुक्ती आंदोलन एवढे व्यापक आणि यशस्वी झाले नसते. ग्रामस्त्रियांचा सहभाग हा मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील खरी शक्ती ठरली. निजामशाहीने महिलांना कैद करून छळले. काहींना सार्वजनिक ठिकाणी अपमानित केले गेले. अनेक महिलांनी बलिदान दिले. त्यांचे बलिदान या लढ्याचे प्रेरणास्थान ठरले.महिलांवर मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक छळ होत असे. गावातल्या महिलांना सार्वजनिक ठिकाणी अपमानित करण्याचे प्रकार घडत. घरांची लूट, अन्नधान्याची जप्ती, शेतजमिनींचा ताबा घेणे हे अन्याय महिलांना सहन करावे लागत. महिलांना जबरदस्तीने घराबाहेर काढणे, सार्वजनिक फटके मारणे, धमकावणे असे प्रकार सामान्य झाले होते. काही ठिकाणी त्यांच्यावर हिंसक अत्याचारही झाले.

महिला संघटनांची भूमिका

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनात महिलांचा सहभाग वैयक्तिक स्वरूपात जितका महत्त्वाचा होता तितकाच तो संघटित रूपातही प्रभावी ठरला. विविध ठिकाणी महिलांनी स्वतःची मंडळे, गट व समित्या उभारून संघर्षाला संघटित बळ दिले.[8] या महिला संघटनांच्या कार्यामुळे आंदोलनाची व्याप्ती वाढली, त्याला शिस्तबद्धता प्राप्त झाली आणि समाजात स्वातंत्र्याच्या विचारांची पेरणी सुलभ झाली.

प्रथम, गुप्त महिला मंडळांची स्थापना झाली. गावोगावी लहान गटांत एकत्र येऊन स्त्रिया आंदोलनाच्या योजना आखत. विहिरीवर पाणी भरताना, मंदिरात भजन-कीर्तन करताना किंवा

---

[7] Fieldwork material (Aurangabad & Latur regions).
[8] Journal of Modern Indian History, Dakkhan Swatantrya Sangramatil Mahila, 22 (2003).

शेतात कामाच्या विश्रांतीवेळी त्या बैठका घेत. या संघटनांनी गुप्त संदेशवहन, प्रचार व कार्यकर्त्यांना आसरा देणे यांत मोठे योगदान दिले.

दुसरे, सांस्कृतिक साधनांचा वापर ही महिला संघटनांची खासियत होती. भजनी मंडळे, कीर्तनमंडळे व ओव्यांद्वारे त्यांनी स्वातंत्र्याच्या संकल्पना लोकांपर्यंत पोहोचवल्या. यामुळे गावोगावी स्त्री-पुरुष दोघांमध्ये जनजागृती झाली.

तिसरे, सहाय्य कार्यात महिला संघटनांनी महत्वाची भूमिका बजावली. कैद झालेल्या अथवा भूमिगत गेलेल्या कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबांना आधार देण्यासाठी अन्नधान्य, कपडे व आर्थिक मदत गोळा केली जात असे.[9] यातून आंदोलनाला मानवी संवेदनांचा मजबूत पाया मिळाला.

चौथे, महिला संघटनांचा राजकीय पक्षांशी संपर्क होता. काँग्रेस, समाजवादी व कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांशी त्यांनी संवाद साधून आंदोलनाच्या धोरणांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. यामुळे महिलांना केवळ सहाय्यक भूमिका न मिळता थेट निर्णयप्रक्रियेतही स्थान मिळाले.

पाचवे, या संघटनांनी नेतृत्वगुण विकसित करण्याचे व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. महिलांनी सभांचे नेतृत्व करणे, घोषणाबाजी करणे, मोर्चांचे आयोजन करणे या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढला आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही त्यांनी राजकीय व सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग घेतला.

महिला संघटनांची भूमिका ही मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाला संघटित दिशा देणारी ठरली. त्यांच्या संघटित प्रयत्नांमुळेच महिलांचा सहभाग व्यापक प्रमाणावर दिसून आला आणि आंदोलनाला एक सर्वसमावेशक, लोकाभिमुख स्वरूप प्राप्त झाले.

पुरुष सहकाऱ्यांसोबतचे सहकार्य :-

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाच्या यशस्वितेत पुरुष आणि महिला कार्यकर्त्यांच्या परस्पर सहकार्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण होती. स्वातंत्र्याच्या ध्येयासाठी पुरुष आणि महिला या दोन्ही घटकांनी परस्परांवर विश्वास ठेवत, समन्वय साधत आणि जबाबदाऱ्या वाटून घेत कार्य केले.

प्रथम, कौटुंबिक स्तरावर पुरुषांनी महिलांना आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले. पती, पुत्र किंवा भाऊ जेव्हा भूमिगत कार्यात गुंतले किंवा तुरुंगात डांबले गेले, तेव्हा महिलांनी घरातील जबाबदाऱ्या पार पाडत आंदोलनातही सक्रिय सहभाग नोंदविला.[10] या प्रकारे कुटुंब हीच आंदोलनाची मूलभूत आधाररचना ठरली.

[9] Marathwada Mukti Sangram – Historical Document Collection.
[10] Oral History Records, Marathwada Freedom Fighters.

दुसरे म्हणजे, सत्याग्रह, मोर्चे आणि सभांमध्ये पुरुष व महिला कार्यकर्ते खांद्याला खांदा लावून उभे राहिले.[11] निजामशाही पोलिस आणि रझाकारांच्या दडपशाहीचा सामना त्यांनी समान धैर्याने केला. या एकत्रित सहभागामुळे आंदोलनाला व्यापकता मिळाली.

तिसरे, भूमिगत कार्य आणि गुप्त संदेशवहनाच्या क्षेत्रात महिलांचे साहाय्य पुरुष कार्यकर्त्यांसाठी अमूल्य ठरले.[12] गुप्त बैठका घेताना महिलांनी पहारा देणे, संपर्क साधणे, अन्नधान्य व आवश्यक साहित्य पोहोचवणे ही महत्त्वाची कामे पार पाडली. यामुळे भूमिगत चळवळीची गती अबाधित राहिली. तसेच प्रचार व जनजागृतीमध्ये पुरुष व महिलांनी आपापल्या पद्धतीने कार्य केले. पुरुष कार्यकर्त्यांनी भाषणे, सभा व लेखनाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याचे संदेश दिले, तर महिलांनी कीर्तन, भजन, सांस्कृतिक कार्यक्रम व गीतांच्या माध्यमातून समाजमनावर परिणाम घडवून आणला.

या परस्परपूरक कार्यपद्धतीमुळे आंदोलन अधिक व्यापक व परिणामकारक झाले. पुरुष सहकाऱ्यांनी रझाकारांच्या हिंसाचारातून महिलांचे संरक्षण केले, तर महिलांनी छावण्यांमध्ये व आश्रयस्थळी पुरुष सहकाऱ्यांना आधार व साहाय्य दिले. अशा प्रकारे परस्पर विश्वास व सहकार्यामुळे लढ्याची ताकद दुप्पट झाली.

पुरुष आणि महिला कार्यकर्त्यांनी एकमेकांच्या धैर्याला व त्यागाला मान्यता देत **"समान ध्येयासाठी समान योगदान"** ही भूमिका स्वीकारली. या सहकार्यातूनच मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाला सर्वसमावेशक व सशक्त स्वरूप प्राप्त झाले. मराठवाडा मुक्त झाल्यानंतर महिलांना शिक्षण व राजकारणात प्रवेश मिळाला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढला. समाजातील त्यांचे स्थान उंचावले.

राजकीय क्षेत्रातील महिलांचा उदय

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाच्या काळात महिलांचा सहभाग केवळ सामाजिक व सांस्कृतिक उपक्रमांपुरता मर्यादित राहिला नाही, तर त्यांनी राजकीय क्षेत्रातही ठोस पाऊल टाकले. निजामशाहीच्या दडपशाहीविरुद्ध आणि रझाकारांच्या अत्याचारांविरोधात लढताना महिलांनी राजकीय जाण, नेतृत्वकौशल्य आणि संघटनात्मक क्षमता प्रदर्शित केली. या उदयानंतर मराठवाड्यातील राजकीय जीवनात महिलांचे स्थान अधिक दृढ झाले.

सर्वप्रथम, महिलांनी गावपातळीवरील सभांमध्ये, मोर्चांत आणि सत्याग्रहांत भाग घेऊन स्वतःचा राजकीय हक्क अधोरेखित केला. पूर्वी घराच्या चौकटीपुरत्या मर्यादित राहिलेल्या स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात सहभागी होऊ लागल्या. त्यांच्या या सहभागामुळे राजकारण हे केवळ पुरुषांचे क्षेत्र राहिले नाही, तर स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने एक पाऊल पुढे पडले.

[11] Kharat Shankarrao (1987).
[12] Deshmukh Shubhangi (2001).

दुसरे म्हणजे, काही महिला कार्यकर्त्यांनी स्वातंत्र्यानंतर सक्रिय राजकारणात प्रवेश केला. त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये, पंचायत समित्यांत तसेच विधानसभेत प्रतिनिधित्व मिळवले.[13] यामुळे समाजातील इतर महिलांना राजकीय सहभागाचे धैर्य लाभले.

तिसरे, महिलांनी केवळ आंदोलनात सहभागी होणे एवढ्यावर न थांबता, निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय भूमिका घेतली. पुरुष सहकाऱ्यांसोबत कार्य करताना त्यांनी आंदोलनाच्या धोरणांवर मते मांडली आणि लोकांमध्ये जनजागृती घडवली. अशा प्रकारे महिलांनी स्वतःचे राजकीय भान विकसित केले.[14]

चौथे, महिलांच्या उदयानंतर राजकारणात मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन अधिक दृढ झाला. त्याग, सहनशीलता, सहकार्य व सामाजिक जबाबदारी या गुणांच्या आधारे त्यांनी राजकारणात आपले स्वतंत्र योगदान दिले.

मराठवाडा मुक्ती आंदोलन हे महिलांच्या राजकीय उदयाचे एक महत्त्वाचे पर्व ठरले. त्यांनी या आंदोलनातून मिळालेल्या अनुभवांचा उपयोग स्वातंत्र्योत्तर काळातही केला आणि पुढील पिढ्यांसाठी मार्गदर्शक ठरल्या. या प्रक्रियेमुळे मराठवाड्याच्या राजकीय जीवनात स्त्रीशक्तीचे स्थान अधिकाधिक मजबूत झाले.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पुनर्मूल्यांकन

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाचे इतिहासलेखन परंपरेने प्रामुख्याने पुरुष कार्यकर्त्यांच्या कार्यकेंद्रित राहिले आहे. परंतु स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पाहिले असता, महिलांचे योगदान हे केवळ दुय्यम किंवा सहाय्यक स्वरूपाचे नव्हते, तर त्यांनी या आंदोलनाला स्वरूप, दिशा आणि ऊर्जा प्रदान केली होती. स्त्रीवादी पुनर्मूल्यांकनाद्वारे या योगदानाची नव्याने नोंद घेणे आवश्यक ठरते.

प्रथम, महिलांचा सहभाग हा स्वयंस्फूर्त आणि सक्रीय स्वरूपाचा होता. घराच्या चौकटीतून बाहेर पडून महिलांनी केवळ पुरुषांना सहाय्य केले असे म्हणणे अपूर्ण ठरते. त्यांनी स्वतःच्या राजकीय जाणिवा विकसित करून समाजपरिवर्तनासाठी कृतीशील भूमिका निभावली. या दृष्टिकोनातून महिलांना **'आंदोलनाच्या अनुयायी'** म्हणून नव्हे तर **'आंदोलनाच्या सहनिर्मात्या'** म्हणून मान्यता देणे योग्य ठरेल.[15]

दुसरे, स्त्रीवादी पुनर्मूल्यांकन महिलांनी सहन केलेल्या छळ, कैद व सामाजिक बहिष्काराकडे लक्ष वेधते. पुरुषांप्रमाणेच महिलांनीही शारीरिक व मानसिक यातना सोसल्या, परंतु त्याची ऐतिहासिक

[13] Government of Maharashtra, Gazetteers (1997).
[14] Godse, Mangala, Shanta Shelke: Sahitya ani Samaj (2008).
[15] Deshmukh Shubhangi (2001).

नोंद अनेकदा अपुरी राहिली आहे. स्त्रीवादी इतिहासलेखन या अनुभवांना केंद्रस्थानी ठेवून आंदोलनाच्या वास्तवाला अधिक व्यापक बनवते.[16]

तिसरे, आंदोलनातील महिलांचा सहभाग त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासाला महत्त्वाचा ठरला. त्यांना राजकीय जाणीवा, संघटनात्मक कौशल्ये आणि नेतृत्वगुण प्राप्त झाले. स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून हे केवळ सहाय्यक कार्य नसून समाजातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या लढ्याचा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जाऊ शकतो.

चौथे, स्त्रीवादी विश्लेषण या आंदोलनातील लिंगसंबंधांवर प्रकाश टाकते. पुरुष सहकाऱ्यांबरोबरच्या सहकार्यामुळे महिलांनी आंदोलनात स्थान मिळवले, परंतु काही वेळा त्यांना दुय्यम स्थानावर ढकलले गेले. या विसंगतीचे निदर्शन घडवून आणणे स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे वैशिष्ट्य आहे.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाचे पुनर्मूल्यांकन हे महिलांच्या योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित करते. यामुळे इतिहासाचा अधिक सर्वसमावेशक आणि संतुलित आविष्कार समोर येतो. अशा प्रकारे हे पुनर्मूल्यांकन केवळ आंदोलनाच्या स्मृतीला समृद्ध करत नाही तर स्त्रीशक्तीच्या ऐतिहासिक प्रवासाला नवी दिशा देते. संशोधनपर चर्चा संशोधनाद्वारे असे दिसून आले की महिलांचा सहभाग केवळ पूरक नव्हता, तर आंदोलनाच्या यशाचे मूळ कारण होता. प्राथमिक दस्तऐवज, मौखिक इतिहास आणि स्थानिक साक्षात्कार यांचा अभ्यास या निष्कर्षाला अधोरेखित करतो. महिलांच्या सहभागामुळे मराठवाडा मुक्ती आंदोलनाला भावनिक व सामाजिक बळ मिळाले. पुढील पिढ्यांमध्येही या लढ्याची प्रेरणा दिसून येते. अजूनही या विषयावर सूक्ष्म अभ्यासाची आवश्यकता आहे, विशेषतः स्थानिक स्त्रियांच्या मौखिक इतिहासातून. आंदोलनामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासात वाढ झाली. शिक्षण, समाजजागृती, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग या क्षेत्रांत त्यांना नवे स्थान मिळाले.

निष्कर्ष

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनातील महिलांचे योगदान हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील अत्यंत अभिमानास्पद व प्रेरणादायी पान आहे. त्यांच्या त्यागामुळे आंदोलनाला बळ मिळाले आणि आजच्या समाजाने त्यांच्या वारशातून लिंगसमानतेचा मार्ग शोधला पाहिजे. ग्रामीण, शहरी, सुशिक्षित तसेच निरक्षर स्त्रिया अशा विविध स्तरांतील महिलांनी आंदोलनात भाग घेतला. यावरून आंदोलन सर्वसमावेशक होते हे दिसते.[17] महिलांनी सत्याग्रह, निदर्शने, भूमिगत कार्य,

---

16 Journal of Modern Indian History (2003).

17 Gazetteers Department (1997)

कैद आणि छळ सहन करूनही आंदोलनाची ज्योत प्रज्वलित ठेवली. त्यांच्या धैर्यामुळे लढ्याला नैतिक बळ मिळाले. अनेकदा स्त्रियांचे कार्य मुख्य प्रवाहातील इतिहासलेखनात मागे पडले आहे. हे संशोधन त्यांचे योगदान उजागर करून त्यांना योग्य मान्यता देण्याचा प्रयत्न करते.

मराठवाडा मुक्ती आंदोलनातील महिलांचे योगदान हे केवळ भूतकाळापुरते मर्यादित न राहता आजच्या पिढीला प्रेरणा देणारे आहे.[18] स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक सक्षमीकरणासाठी हा वारसा महत्त्वाचा ठरतो

संदर्भ सूची

१. मराठवाडा मुक्ती संग्राम - ऐतिहासिक दस्तऐवज संग्रह

२. महाराष्ट्र सरकार, गॅझेटियर्स विभाग - मराठवाडा मुक्ती संग्राम (अधिकृत अहवाल, १९९७ आवृत्ती)

३. “मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचा सहभाग” - डॉ. शुभांगी देशमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (PhD Thesis, 2001)

४. निजामशाहीतील स्वातंत्र्यलढा - प्रा. वि. स. पाटील

५. “हैदराबाद मुक्ती संग्राम - एक अभ्यास” - शंकरराव खरात, 1987

६. “शांता शेळके : साहित्य आणि समाज” - मंगला गोडसे, 2008

७. “दख्खन स्वातंत्र्य संग्रामातील महिला” - जर्नल ऑफ मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री, खंड २२, २००३.

८. मराठवाडा स्वातंत्र्यसैनिकांचे मौखिक इतिहास - संग्रहातील नोंदी

९. औरंगाबाद आणि लातूर प्रदेशात क्षेत्रकार्यादरम्यान गोळा केलेली स्थानिक लोकगीते, पोवाडे आणि बालगीते.

[18] Deshmukh Shubhangi (2001)